

"Als eene Lelye onder de Doornen"¹

Kerk, kolonisatie en christianisering op de Banda-eilanden 1616-1635

drs. H.E. Niemeijer

Inleiding²

In de 16e eeuw hadden de Banda-eilanden een veelzijdige, in volkrijke nederzettingen geconcentreerde economie. Op deze Zuid-Molukse eilanden leefden de bewoners van nootmuskaat- en fruitteelt, scheepsbouw en visvangst. Daarnaast oefenden de eilanders allerlei kleine ambachten uit. Hun produkten werden afgezet op de bloeiende lokale markten of verkocht aan handelaren van de omliggende eilanden (Kei, Aru en Tanimber). Ondanks de geïsoleerde geografische ligging van de eilandengroep, was er rechtstreeks handelsverkeer met Javaanse zeehavensteden, en voorts met Makassar, Malakka en Patani (gelegen op het Maleise schiereiland). De Bandanezen hadden een eigen adat en rechtspraak, eigen huwelijksgebruiken en voorouderbesef. Zij stamden naar eigen zeggen af van vele Aziatische (soms Arabische of Afrikaanse) volken. De hier opgesomde omstandigheden bepaalden het identiteitsbesef van de eilanders³.

De komst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie aan het begin van de 17e eeuw zorgde voor fundamentele veranderingen op Banda. In dit artikel wordt de vraag onderzocht, welke invloed de Nederduytsche gereformeerde kerk had op de formering van een nieuwe samenleving op Banda in de periode 1616 (de val van Pulau Ay) tot ongeveer 1635, toen de VOC-volksplanting gestabiliseerd leek. Welke activiteiten ontplooidde de kerk? Voor welke problemen zag ze zich gesteld? Hoe was de houding van het VOC-gouvernement ten opzichte van christianisering? Alvorens op deze vragen in te gaan geven we een korte schets van de gewelddadige onderwerping van Banda die het tot een VOC-plantage maakte.

-
- ¹ Het kerkzegel van Banda werd op 12 augustus 1624 door de kerkeraad vastgesteld. Adam Ysbrantsz. kreeg dat jaar bij vertrek naar Batavia 36 realen uit de armenkas mee voor het laten maken van twee zilveren avondmaalsbekers en een kerkzegel. Men koos als tekst voor het kerkzegel "*een Lelye spruytende uyt onder de doornen*", hetgeen werd "*als een Lelye onder de doornen*" (Hooglied 1:1-2).
 - ² Met dank aan collega drs. Vincent C. Loth voor zijn bijdragen en gedetailleerde commentaar op de concept-versie van dit artikel. Een dissertatie over de Banda-eilanden in de 17e eeuw is bij hem in voorbereiding. De onder 'A.R.A. VOC' vermelde gegevens zijn van hem verkregen.
 - ³ Voor een vroeg-zeventiende eeuwse beschrijving van de Banda-eilanden, zie Arthur Gijsels' 'Beschrijvinge van de eijlanden Banda' medegedeeld door P.A. Leupe in: *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Neêrlands Indië*, derde deel ('s-Gravenhage, 1855), p. 73-85.

Het meest volledige overzicht van de vroege Bandase kerkgeschiedenis geeft J. Mooij in zijn *Geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*, eerste boek (Weltevreden, 1923). Mooij baseerde zijn geschiedenis vrijwel uitsluitende op de bronnenpublicatie van J.A. Grothe. Grothe, die rond 1890 als een van de eersten de 17e eeuwse Molukse kerkgeschiedenis bestudeerde, vermeldt bij zijn bronnen dikwijls zijn eigen "dossier Banda". Dit dossier stelde hij grotendeels samen uit in het Amsterdamse classisarchief bewaard gebleven documenten, die in 1625 werden gecompileerd door de Bandase predikant Wouter Melchiorz. Vitriarius. In dat deel, dat voor dit artikel uitvoerig is geraadpleegd, vinden we een unieke verzameling van kerkeradsacta, correspondentie, doop- en huwelijksregisters⁴.

De militaire onderwerping van Banda

Op 15 maart 1599 bereikte Jacob van Heemskerck met twee Nederlandse schepen de tien kleine Banda-eilanden, toentertijd 's werelds enige produktiegebied van "het geurend goud": nootmuskaat en het bijproduct foelie⁵. Aanvankelijk zagen de Bandanezen de Nederlanders als bondgenoten in hun verzet tegen de Portugezen. Sedert de komst van Antonio d'Abreu in 1511 hadden de Portugezen immers vaste voet aan wal gekregen⁶. Zij bouwden een fort op Banda en deden pogingen het katholieke geloof te verbreiden. De Nederlandse handelsmacht, die vanaf 1602 georganiseerd was in de VOC, slaagde er binnen enkele jaren in de Portugezen grotendeels uit de Molukken te verdrijven.

Banda, dat vanouds een belangrijk regionaal handelsknooppunt was⁷, speelde een centrale rol in de Nederlandse expansiepolitiek: de specerijenhandel

-
- ⁴ J.A. Grothe, *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, 6 delen (Utrecht, 1891), deel V en VI (in de verdere noten afgekort met *AOZ*); de originele bron ligt in het gemeentelijk archief te Amsterdam, Persoonlijk Archief 379, inventarisnummer 184 (in de verdere noten aangeduid met 'Copieboek').
- ⁵ Deze volgende beschrijving van de Nederlandse aanwezigheid op Banda vóór de verovering is grotendeels gebaseerd op J.A. van der Chijs: *De vestiging van het Nederlandsch gezag over de Banda-eilanden (1599-1621)* (Batavia, 's Hage, 1886).
- ⁶ Over de Portugese activiteiten op de Banda-eilanden: J. Villiers: 'Trade and Society in the Banda Islands in the Sixteenth Century', in: *Modern Asian Studies*, 15 (1981), pp. 723-750.
- ⁷ Hierover eveneens J. Villiers: 'The Cash-crop Economy and State Formation in the Spice Islands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries', in: J. Kathirithamby-Wells, J. Villiers, eds.: *The Southeast Asian Port and Polity. Rise and Demise* (Singapore, 1990), pp. 83-106. Over de voedselvoorziening en de rol van Banda in het interregionale handelsnetwerk zie R. Ellen: 'Sago Subsistence and the Trade in Spices: A Provisional Model of Ecological Succession and Imbalance in Moluccan History', in: P.C. Burnham, R.F. Ellen, eds.: *Social and Ecological Systems* (London, New York, San Francisco, 1979), pp. 43-74, met name pp. 67-69.

moest tot elke prijs gemonopoliseerd worden. Dit monopolie vormde, naast de aantasting van de Iberische ervvijanden, het concentratiepunt van al de activiteiten van de VOC. Om tot dat monopolie te geraken, probeerde de VOC allereerst kontrakten af te sluiten met de plaatselijke machthebbers - de *orang kaya*. De Bandanezen omzeilden echter de handelscontracten, wat overigens mede het gevolg was van de westerse stijl waarin de documenten waren opgesteld. De Nederlanders gingen voorbij aan het feit dat de Bandanezen afhankelijk waren van de interregionale handel.

Met het veroveren van het Portugese fort (voortaan: fort Nassau) en een stenen pakhuis maakte de VOC zich zo goed als meester van het belangrijkste eiland: Neira. Dit was voor de VOC-leiding echter onvoldoende. Zij raakte er in toenemende mate van overtuigd dat alleen de volledige inzet van haar militaire macht de Bandanezen kon onderwerpen. De Bandanese aanval in 1609 op een onderhandelingsdelegatie (waarbij commandant Pieter Verhoeven en 46 van zijn leidende officieren om het leven kwamen) vormde een breekpunt. Na een heroverweging van de strategie van kleine strafexpedities, besloten de heren Bewindhebbers in 1614 tot het gebruik van grootschalig geweld⁸.

Een jaar later probeerden de Nederlanders tevergeefs het nootmuskaatrijke eiland Pulau Ay te veroveren. Niet alleen bleken de Engelsen, die het eiland Pulau Run claimden, betrokken bij de verdediging van Ay, ook was er gedurig sprake van Makassarse en Javaanse handelsverkeer met dat eiland. Onder leiding van commandeur Jacob 't Lam voerden VOC-soldaten in 1616 andermaal een aanval uit, waarbij 800 manschappen en 23 Japanse huurlingen er in slaagden de verdediging te doorbreken. Enkele tientallen mannelijke inwoners sneuvelden, maar zo'n 400 anderen, voor een deel vrouwen en kinderen, verdronken toen ze in chaotische aftocht het dichtst nabijgelegen eiland Run trachtten te bereiken⁹. De val van Ay loste de problemen van de Nederlanders echter niet op. De Bandanezen werden des te afkeriger van handelscontracten en bleven aan "onderkruipende" handelaars leveren. Terwille van het monopolie besloot Gouverneur-Generaal Jan Pieterszoon Coen dan ook alle eilanden te veroveren. Na de verovering van Jaccatra (1619) leidde hij begin 1621 een expeditiemacht van 19 VOC-schepen (bemand met 1.655 Europese en 286 Aziatische soldaten) naar Banda. Met de hulp van het reeds op Neira en Ay gelegeerde garnizoen en 36 inlandse vaartuigen viel hij nu Lonthoir aan.

In een van de gewelddadigste momenten uit de Nederlandse expansiegeschiedenis¹⁰, trachtte Coen Lonthoir te overheersen. Na de verovering van de

⁸ H.T. Colenbrander: *Jan Pieterszoon Coen. Bescheiden omtrent zijn verblijf in Indië* (7 delen, 's-Gravenhage, 1919-1943), met name deel IV, p. 307 (Heeren XVII aan Coen, 30 april 1615). Tevens Van der Chijs, *o.c.* p. 75.

⁹ Van der Chijs, *o.c.* pp. 78-86.

¹⁰ Voor een uitvoerige beschrijving Van der Chijs, *o.c.*, pp. 120-164. Tevens in Colenbrander: *o.c.*, I, pp. 625-633, 639, 641-645, en III, pp. 684-723.

gelijknamige hoofdplaats Lonthoir en enkele stranddorpen verzochten de *orang-kaya* nieuwe onderhandelingen. Coen nam hen evenwel gevangen en liet zesenvestig van de voornaamsten onthoofden door Japanse beulen. De overgebleven families (789 oudere mannen, vrouwen en kinderen) werden naar Batavia gedeporteerd; onderweg stierven er reeds 176. De Lonthoirse bevolking vluchtte de bergen in. Het duurde nog maanden voordat de uitgehongerde en uitgeputte Bandanezen ten koste van grote verliezen aan VOC-zijde hun versterkte posities in de bergen moesten opgeven. Een aantal Lonthoizezen kon het het vege lijf redden door gedurig 's nachts met zelfgebouwde scheepjes te vluchten naar de kusten van Ceram, Ceramlaut, Kei, Aroe. De bevolking van Rosengain werd gedeporteerd en over de veroverde eilanden verdeeld. De laatste onafhankelijke Bandanezen, de inwoners van Pulau Run, zegden de bescherming van de Engelse bondgenoten op en haastten zich een kontrakt af te sluiten met de Nederlanders. Van de naar schatting 13 à 15.000 oorspronkelijke inwoners van Banda waren er na de verovering nog slechts zo'n 1.500 over.

Eerste kolonisatie-activiteiten

Ondanks de Engelse aanspraak op Pulau Run was de Nederlandse zeggenschap over Banda na 1621 praktisch compleet¹¹. De VOC-inspanning richtte zich nu geheel op de produktie en verscheping van nootmuskaat en foelie. De teelt op Ay was sinds 1616 met de invoer van slaven uit Siau en de inzet van gevangenen op gang gebracht, maar op Lonthoir - het grootste eiland - waren veel bomen verwoest. Aangezien vrijwel geheel Banda ontvolkt was bepleitte Coen een bevolkings- en vestigingspolitiek¹². Om *settling* aantrekkelijk te maken, werd het landbouwareaal verdeeld in "perken" en in bruikleen gegeven aan Europese kolonisten, de "perkeniers". Zij vormden, ondersteund door het Compagniespersoneel en het garnizoen, de kern van de nieuwe bevolking. Honderden slaven werden naar Banda overgebracht, uit alle delen van Azië (onder meer uit Gujerat, Malabar, Choromandel; het Maleisisch schiereiland; de kust van China; Buton, Java, en verschillende delen van de Molukken, onder meer Kei en Aru). Samen met de overgebleven oorspronkelijke inwoners leverden zij de benodigde arbeid voor de teelt, het oogsten, verwerken, pakken en havenen van de specerijen. De perkeniers zagen toe op een efficiënt produktiesysteem en leverden tegen een vaste prijs aan de VOC.

¹¹ Pas bij de Vrede van Breda (1667) kwamen de Nederlanders formeel in het bezit van geheel Banda. Bij die gelegenheid ruilde men Run en een stuk van de kust van Guiana (tegenwoordig Suriname) voor de Noordamerikaanse vestiging Nieuw Amsterdam.

¹² Zie de missiven van Coen aan patria in Colenbrander: *o.c.*, I, met name pp. 56-57 en 88-89 uit 1614; van later datum (maar ongewijzigd in opvattingen) pp. 586, 591, 638, 644-645. Zie tevens Coen in zijn 'Advijs aen den gouverneur generael Pieter de Carpentier' en zijn 'Vertoogh van den staet der Vereenichde Nederlanden in de quartieren van Oost-Indien', beide uit 1623, in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* (KHG), 9 (1853), rep. pp. 67-95 en 95-129, in het bijzonder pp. 118-119.

Ondanks grote initiële problemen (onder meer door natuurgeweld, vluchtende slaven, gebrekkige kennis van teelt en opslag, gebrek aan voedingsmiddelen en tegenvallende exploitatiekosten) steeg door de gunstige teeltvoorwaarden de produktie zodanig, dat binnen het oktrooigebied van de VOC een unieke exploitatie-kolonie ontstond. Van handelaren van Kei en Aru en de kust van Ceram kocht men weliswaar sago, kokosnoten, en peulvruchten, maar deze interlokale handel kwam geenszins tegemoet aan de behoefte van de zo'n 4000 mensen tellende gemeenschap, waaronder veel slaven. Voor de aanvoer van Javaanse rijst bleef de bevolking echter sterk afhankelijk van de VOC.

Wegens het strategische belang van Banda versterkte de VOC spoedig zowel verdediging (fort Belgica) als bestuur. Een garnizoen van 400 Europese soldaten bewaakte de forten en sterkten, en diverse kleine, snelle inheemse patrouilleschepen werden ingezet voor toezicht op klein handelsverkeer in de Bandase wateren. Strafexpedities tegen schepen zonder pas of tegen slavenroevende Bandanezen waren niet uitzonderlijk. Ook met een mogelijke aanval van "geveinsde vrunden" (de Engelsen) of "opentlike vyanden" (de Portugezen, Spanjaarden en Makassaren) hield men voortdurend rekening. Ook de rechtspraak en de openbare orde waren compagnieszaken. De VOC had zodoende een stevige greep op het leven van alle inwoners, of ze nu op de monsterrol stonden, ofwel vrijburger of slaaf waren.

Feitelijk was er op Banda maar één instelling die zich enigszins onttrok aan het VOC-gezag: de kerk. De geestelijke en sociale zorg, het christelijke onderwijs - deze zaken liet men grotendeels over aan dominees, schoolmeesters en krankenbezoekers. Welke rol speelde de kerk in de nieuwe maar in meerder opzicht nog instabiele samenleving?

De inrichting van het kerkelijk leven

In de bronnen komt een aantal aspecten van het kerkelijk leven duidelijk naar voren: het probleem om vaste predikanten te werven; de opstelling van kerkelijke reglementen; de instelling van het Heilig Avondmaal; de kerkgang en het taalprobleem. In deze paragraaf komen de genoemde aspecten van kerkinstituering aan de orde. Ze zijn naar binnen gericht, op de kerk zélf. In de navolgende paragraaf over christianisering komt de gerichtheid van de kerk naar buiten aan de orde; we noemen dit gemeentevorming.

Na de verovering van Ay in 1616 liet gouverneur Steven van der Hagen de predikant Caspar Wiltens van Ambon naar Ay overplaatsen (april 1617). Wiltens, die reeds op Bacan (1612-13) en daarna op Amboina had gewerkt, velde een negatief oordeel over de Portugese dwangmethoden bij kerstening van Aziaten¹³. Hoewel Wiltens zelf moeite had volk in de Ambonse kerk te verzamelen, werd hij overgeplaatst naar Ay, waar "alles noch rou was, tvolck nauwelyx wel gehuyst ende geseten"¹⁴. Op Ay kreeg hij tot taak om de Siauwers te kerstenen. (Op het

¹³ J.A. Grothe, *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, 6 delen (Utrecht, 1891) (voortaan: *AOZ*), deel V, p. 52; Wiltens aan de kerkeraad of classis van Amsterdam, 31 mei 1615.

¹⁴ *AOZ* V, p. 89; Adriaen Blocq Martensz. aan Van der Haghen, 6 november 1617.

eiland Siauw dat de VOC in 1614 veroverde, hadden de Nederlanders "een redelyck getal Christenen" aangetroffen, evenals in enkele Siauwse dorpen op Sangir.) "Dit voordeel heeft onse Oost Indische Compagnie van dit naem-christendom", schreef Wiltens, "datser ondersaeten mede can winnen". Behalve de winning van loyale onderdanen, was de VOC in haar godsdienstpolitiek gespitst op het verminderen van de invloed van de islam¹⁵.

Naast Wiltens waren er de eerste jaren een paar ziekenbezoekers werkzaam: Meyndert Meyndertsz. (in fort Nassau) en Jaspar Stevensz. (op Ay). Zij hadden kortlopende dienstverbanden en waren niet voorbereid op een langdurige kersteningstaak. Met name de doopspraktijk was voor hen een probleem¹⁶, want onder de Siauwers op Ay was de katholieke wijze van dopen "een oude quade gewoonte"¹⁷. Reeds in 1618 vertrokken Wiltens en Meyndertsz. Stevensz. was door Wiltens tot de doop geauthoriseerd en fungeerde als "voorlezer"¹⁸. Wiltens' opvolger, Adam Ysbrantsz., was "voorwaer een persoon niet sonderlinge begaeft met bevalligheden", mocht dopen noch preken. Hij diende zich te beperken tot "het leesen uyt de H. Schryftuere ofte andere gesonde Gereformeerde authoren"¹⁹. Een andere ziekenbezoeker, Heyndrick van Soest, had problemen met de gedwongen kerkgang op Neira. Door Coen werd hij naar fort Nassau gedirigeerd, waar hij mocht dopen en proponeren²⁰. Toen zijn dienstverband 1622 afliep, weigerde hij verder op Banda te verblijven, tenzij hij tot predikant op Ay kon worden bevorderd.

De keus viel echter op Wouter Melchiorz. Vitriarius. Reeds op 21 november 1617 was in Jaccatra door Hulsebos en anderen besloten hem naar Neira te sturen²¹ ofschoon Hulsebos wenste dat hij "wat beter gaven hadde en oock de commissie tot den H. Doop"²². Ondankse zijn als zwak beoordeelde gaven mocht Vitriarius in Jaccatra een "publycke proeve" van zijn kanselgaven geven en

¹⁵ *AOZ V*, p. 61; Wiltens aan de kr. of classis Amsterdam, 31 mei 1615.

¹⁶ C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, 'Correspondentie van ds. Adriaan Jacobszoon Hulsebos', . In: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 33 (1942) (voortaan: *Corr. Hulsebos*), pp. 93-161; 217-256; speciaal p. 110; Jasper Stevensz. aan Hulsebos, 16 augustus 1617.

¹⁷ *Corr. Hulsebos*, p. 108; Meynersz. aan Hulsebos, 21 april en 9 mei 1617.

¹⁸ *Idem*, p. 125; Hulsebos aan Stevensz. 10 december 1618.

¹⁹ *Idem*, o.c. p. 124; Hulsebos aan Adam Ysbrantsz. 10 december 1618.

²⁰ *Idem*, p. 129; Danckaertsz. aan Hulsebos (s.d.); p. 134; Acte van autorisatie voor Van Soest 12 februari 1619.

²¹ *Idem*, p. 116. Melchiorz. was door de kerkeraad van Amsterdam bestraft vanwege zijn arminiaanse dwalingen. Zie: A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarneveld* (Franeker, 1991/2), p. 101.

²² *Correspondentie Hulsebos*, p. 111; Hulsebos aan Danckaerts 7 februari 1618.

als "vermaender memoriter" (proponent) mee op de vloot van Frederick Houtman naar de Molukken²³. Op 3 maart 1620 arriveerde hij op Amboina, waar de predikant Sebastiaan Danckaertsz. hem permissie tot het dopen gaf²⁴. Van Stevensz. op Ay leerde Melchiorz. Maleis. Uit deze feitelijkheden over de eerste kerkdienaars kunnen we leren dat de opbouw van de kerk op Banda door gebrek aan bekwaam en gemotiveerd personeel moeizaam verliep. Er is in de eerste jaren geen sprake geweest van een welomlijnd plan of een weloverlegde infrastructuur ten dienste van kerkopbouw.

Pas met de komst van de Bataviase predikant Hulsebos werd er op Banda een kerkeraad opgericht en kwam er meer structuur in de organisatie van de kerk²⁵. Uit de eerste kerkeraadnotulen blijkt, dat Hulsebos uitbreiding van het christendom en dus ook kerkopbouw in samenhang zag met Coen's totale verovering van Banda. Hulsebos meende dat "Godt Almachtich t'selfde met de eylanden van dien, den voorleden jaerre door de ghesegende interprise ende conqueste goedichlyck onder trecht, ende tytel t' Christendom toegevoecht ende verseeckert" heeft²⁶. Op aandrang van Hulsebos kwam op 15, 16 en 17 maart 1622 een voorlopige kerkeraad bijeen in het fort Nassau. Zij stelde aan de overheid de Avondmaalsviering voor en de definitieve oprichting van "seeckere collegium van kerckelycke personen" om in verband met de voorbereiding van de avondmaalsvieringen de tucht over lidmaten uit te kunnen oefenen. Opvallend is dat men de Avondmaalsviering niet alleen zag ter geloofsversterking en levensverbetering van de kolonisten,

"maer oock tot een goet exempel der gener, die haer in dese verre gelegene quartieren, alrede tot het Christendom hebben onderworpen; ja oock selfs veeler mooren ende heydenen die de Heere door d'een oft d'ander middel, d'eene of d'andere tyt, mede ten gelove ende eeuwighe salicheyt in syn gecruyste soone Christo, door den kerckendienst mochten gelieven te roepen".²⁷

Het gouvernement antwoordde in positieve termen. Was het immers niet God, "die door syne sonderlinghe liefde ende ghenadighen miltrycken seghen, belieft heeft dese eylanden, die voordesen in alleen duysternisse versmoort laghen met de fackel synes heylighen woorts te verlichten"? Ieder eiland zou van een wettig en bevestigd predikant voorzien moeten worden²⁸. Gouverneur Sonck vond één

²³ *Idem*, p. 223; Authorisatie van Wouter Melchiorz. Vitriarius 28 februari 1620.

²⁴ *Idem*, p. 252; Melchiorz. aan Hulsebos 16 mei 1620.

²⁵ C.W. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling 1620-1939*. ('s-Gravenhage, 1947), pp. 26/27.

²⁶ *Copieboek* (zie noot 3), fol. 1, notulen 15, 16 en 17 maart 1622.

²⁷ *Idem*, fol. 3; provisionele kerkeraad aan Sonck en raden, 17 maart 1622.

²⁸ *Idem*, fol. 7; Antwoord van Sonck en raden op de remonstrantie van 17 maart (28 maart 1622).

centrale kerkeraad op Neira voldoende. Daarin hadden naast twee gekozen ouderlingen alle predikanten en krankbezoekers zitting.

Op 26 april stelde de kerkeraad een avondmaalsreglement van 18 artikelen op, waarin de volgende hoofdzaken. Evenals te Batavia, werden de eerste communicanten niet onderworpen aan een uitgebreid geloofsonderzoek. Gelovigen konden volstaan met de aflegging van een gelofte en de ondertekening van een gelofteformulier. Zo betuigden zij instemming met de hoofdzaken van de gereformeerde religie en onderwierpen zich aan de kerkelijke tucht. Zeevarenden zonder een lidmatenattestatie konden niet deelnemen aan het avondmaal, in de bronnen 'communiceren' genoemd. Behalve voor vrijburgers, compagniesdienaren en lidmaten met een attestatie, stond de viering eveneens open voor Aziaten, mits zij de Nederlandse taal verstonden. "De resterende van wat geslachte, lant ofte natie sy syn, sullen worden opgehouden tot datse de duytsche spraecke geleert hebben ofte het woort Godts in haere taele sal worden gepredickt"²⁹.

Naast dit avondmaalsreglement werd door Hulsebos een instructie "voor de predikant ende syn collegium" opgesteld. Reglement en instructie samen kunnen we zien als een voorlopige 'kerkenordering', waaruit blijkt dat Hulsebos de kerk op Banda ondergeschikt zag aan die van Batavia. Alle Bandase kerkelijke administratie moest in kopie naar Batavia worden gezonden en over belangrijke zaken moest men eventueel ook de kerken in Nederland consulteren³⁰. De instructies van Hulsebos bleven van kracht, "tot dat by andere kercken ordre ghestelt wort"³¹. Eerst in 1624 zou ook voor Banda een algemeen geldende Indische kerkenordering van kracht worden.

Tot slot van deze paragraaf nog iets over de in de kerkdiensten gebruikte taal. Hoewel voor "religieuze instructie" het Maleis werd gebruikt, hadden de predikanten een voorkeur voor het Nederlands. Uit de kerkeraadacta van 1622 blijkt dat op Ay de burgerij op eigen kosten een "kerck ofte Godtshuys" had gebouwd. Daarin werden reeds enige tijd uitsluitend Maleise diensten gehouden³². De invoering van het avondmaalsreglement leidde ertoe dat op Pulau Ay voortaan ook Nederlandse diensten werden gehouden. De Nederlandstalige diensten hadden tot doel "dat de inwoonders, also swarten met duytschen ghetrouwt ende andere, het hoochweerdich Sacrament mede in gedachtenisse moghen houden oft ten minsten haer bekend ghemaect worden". Voorts nam de kerkeraad op Ay het besluit dat in de kerken om de veertien dagen de Heidelbergse catechismus zou

²⁹ *Idem*, fols 14-17 "Resolutie noopende de bedieninghe des H. Avontmaels" vervat in 18 punten.

³⁰ *Idem*, fol. 22 artikel XII.

³¹ *Idem*, fol. 22 art. VII.

³² *Idem*, fol. 26; not. 27 mei 1622. Zie ook fol. 27.

worden behandeld, "op welken tyt de kinderen sullen opsegghen de selve vraghen die verhandelt sullen worden"³³.

Maar het gelukte niet het Maleis door het Nederlands te vervangen. Op Groot Banda of Lonthoir werden behalve Nederlandse diensten spoedig ook Maleise diensten gehouden. De voorlezer Elias Geraertsz. kreeg in augustus 1622 de opdracht na de Nederlandse dienst "wederom op nieuws te beginnen" in het Maleis, met de gewoonlijke gezangen te zingen, de gebeden voor en na de predikatie te doen en de tien geboden en twaalf artikelen voor te lezen. Geraertsz. hoefde alleen in het Maleis te preken, als hij "hemselven cloeck genoeg bevond om eenighe maleische predicatien den volcke voor te lesen"³⁴. Er valt weinig over de populariteit van deze (Maleise) diensten te zeggen. De bronnen wijzen in de richting van een gering succes. Van de 150 kerkgangers op Neira kwamen in het avondgebed slechts "somtyts maer 8 a 9 personen, om Godt Almachtig aenteroeopen"³⁵. Toen de overheid een doordeweekse dienst gelastte, protesteerden de predikanten, want voor de zondag gold reeds dat "de toehoorders niet seer veel syn, die met yver ende aendacht Godes Woort aenhooren"³⁶. Veel preken zullen gericht zijn geweest op de Aziaten. Vitriarius, die in fort Nassau in beide talen preekte, vroeg in 1623 of hij niet naar elders verplaatst kon worden, "overmits de swarte alle van daer vertrocken syn, ende op Salamna als andere plaetsen woonachtigh blyven"³⁷. Hij zou echter naar Lonthoir overgeplaatst worden, om vandaar de meer dan 700 mardijkers (vrijgelaten christen-slaven) en slaven op Run te bedienen, "omme aldaer so in't ghemeen, als int besonder, die eenighe wetenschap hebben te verstercken, en d'andere die onwetende syn te leeren en t'onderwysen, ende tot dito leere ende kercke te brenghen"³⁸.

Gemeentevorming door doop en christianisering

³³ *Idem*, fol. 28/29 en 119v. In 1625 werd de Heidelbergse catechismus in alle Bandase gemeenten ingevoerd. In de Maleise diensten werden de kleine vragen van Marnix van St. Aldegonde in het Maleis gebruikt. Ook de 10 geboden, het gebed des Heeren, Psalm 100 en het avondgebed, alles "inde maleysche taele op haer eyghen wyse, in haer volcomene sin, overgeset", speelden een rol. Zie fol. 89.

³⁴ *Idem*, fol. 41; res. 11 aug. 1622. De eerste Avondmaalsviering op Lonthor was op 16 april 1623. Op die dag werd er voor het eerst in de zojuist opgeleverde kerk gepreekt. De kerkeraad achtte dit gebouw "de beste inde Injes te wesen". Het was 27 houtvoeten breed, 64 voeten lang, de gebinten waren 13 voeten hoog, het had "een bequaem predickstoel ende rontsom de selve een coorken met gedraeyde pilaren" (Enkhuizen p. 3).

³⁵ *Idem*, fol. 28.

³⁶ *Idem*, fol. 89.

³⁷ *Idem*, fol. 63.

³⁸ *Idem*, fol. 64.

De publieke kerk in de Republiek diende voor het hele volk de doopt toe aan allen die dat begeerden. Zoals in het Oude Testament de besnijdenis aan alle Joden bediend werd, zo mocht in een Christelijke Republiek (het nieuwe Israël) niemand de doop onthouden worden³⁹. Wat wilde de vroeg-koloniale kerk op Banda zijn: een publieke kerk ook direct toegankelijk voor "heidenen" en "mooren" of een '*purior ecclesia*' allereerst bestemd voor christen-kolonisten en -Aziaten?⁴⁰ Hoe ruim was de doopsbediening eigenlijk in een "christelycke republique" in wording? In de oudste kerkelijke bronnen blijkt meer dan eens dat predikanten en ziekenbezoekers een ruime doopspraktijk uitvoerden en de voorafgaande onderwijzing weglieten⁴¹. Maar toch beschouwde men dit als "een oude quade gewoonte" die "om seeckere reedenen niet nagelaten [kon] worden"⁴². Langzaamaan trachtten de predikanten misbruiken in de doopspraktijk daarom weg te werken.

Een moeilijkheid lag natuurlijk bij de kinderen van Aziaten die door slavernij of verovering in bezit van christenen waren gekomen, en bij de in onecht "geprocreëerde" kinderen. Hulsebos en Meynertsz. hadden reeds in 1619 in Patani het pragmatische besluit genomen dat de "onegtelingen" niet van de doop mochten worden uitgesloten, mits de adoptanten schriftelijk garant voor een christelijke opvoeding stonden⁴³.

De kwestie van de doopspraktijk kwam ook in Nederland aan de orde. Hulsebos en Wiltens vroegen in 1617 de Amsterdamse kerkeraad of ook de zogenoemde "heydense" kinderen gedoopt konden worden. De Amsterdamse kerkeraad schoof de kwestie door naar de Synode van Dordrecht (1618/19)⁴⁴. Het gravamen in kwestie luidde "oftmen de kinderen der Heydenen, in Oost-Indien sal mogen doopen, die t'eenenmael overgegaen sijn, in de familie der Christenen,

³⁹ Van Deursen, *o.c.*, p. 135-137.

⁴⁰ Over de ambivalente houding van de gereformeerde kerk in de Republiek: A.C. Duke, 'The Ambivalent Face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618', In: M. Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541-1715* (Oxford, 1985), 109-134.

⁴¹ Ook ds. Caspar Wiltens doopte wel zonder de mensen eerst te onderwijzen. Erger nog met de doopsbediening maakten het de ziekentroosters op Ambon. Nauwelijks was Wiltens naar Banda vertrokken of "deese fijne priesters hebben par faute van predicanten [...] in de boven gelegen dorpen over de 800 kinders gedoopt". (*AOZ*, V, 111). Ook de krankbezoeker Willem Dirxsz. Duircant doopte op de Uliassers omtrent 160 kinderen, daarbij de onderwijzing in de ware leer vergetende (*Idem*, V, p. 87). "Lieve, lettet wat op de saeke, dattet daar alles wel ende stichtelijck toegaa", schreef Hulsebos in 1618 aan Wiltens, toen hij van Adriaen Block Martensz. vernam dat er op Ambon een ongeregelde dooporde was ingeslopen. Hulsebos besloot met Danckaerts in Jacarta de personen alleen na gegeven onderwijs te dopen. (*Corr. Hulsebos*, p. 106).

⁴² *Corr. Hulsebos*, p. 108.

⁴³ *Idem*, 143.

⁴⁴ H. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche Synode in 1618* (Rotterdam, 1914), p. 224.

ende die een Christen hebben, die belovet, deselvige in de Christelycke religie op te voeden"⁴⁵. Op grond van de samenvatting die de theoloog H. Kaajan geeft van het debat, mag men concluderen dat de synodeleden allereerst de kinderen van "heidenen", van Aziaten, op het oog had. Ten onrechte meent Van Boetzelaer dat het in eerste instantie om buitenechtelijke kinderen ging⁴⁶. Uiteindelijk bepaalde de Synode dat de kleinste "heidense" (slaven)kinderen - ook al waren zij in een christelijk huisgezin opgenomen - niet gedoopt mochten worden, "eer zij tot die jaren gekomen zijn, dat zij in de eerste beginselen der Christelijke religie naar hun begrip kunnen onderwezen worden, en zulks ook metterdaad geschied is". Over alle gedoopten moesten bekwame getuigen staan, die beloofden dat de gedoopten verder onderwezen zouden worden⁴⁷. Hiermee beperkte de Synode de doopsbediening tot een private aangelegenheid, afhankelijk van de kleinste ordeningseenheid van de christelijke samenleving: het huisgezin.

Het is de vraag welke dooppraktijk de Bandase predikanten uitoefenden en welk effect de inhoud van de Dordtse regel daar naderhand op heeft gehad⁴⁸. Om deze vraag te beantwoorden is het nodig zowel de identiteit van de gedoopten te analyseren (dat zegt ons namelijk iets over de gevolgde dooppraktijk) als de diverse door de kerkeraad genomen beslissingen over (misbruiken in) de doopsbediening genomen, aan een nauwgezette beschouwing te onderwerpen.

Gegevens over misbruiken in doopsbediening op Banda zijn echter schaars. Bovendien zijn niet alle doopregisters bewaard gebleven⁴⁹. De door Vitriarius bewaarde doopboekfragmenten adstrueren hier en daar een ruime doopsbediening maar geen massadoop. Op Rozengain bijvoorbeeld werden over de jaren 1623-

⁴⁵ *Ibidem*; op de Synode van Dordrecht bleken de theologen verdeeld te zijn. Frappant is dat de Zeeuwen, onder verwijzing naar Genesis 17, toestemden in de doop van zeer jonge (slaven)kinderen, mits deze onder het gezag van gelovigen stonden en buiten de macht van hun Aziatische ouders (p. 242). De Hollanders oordeelden hierover anders, maar met de Zeeuwen wensten zij voor de oudere kinderen onderwijs en belijdenis vóór de doop.

⁴⁶ Van Boetzelaer, *o.c.* (1947) p. 87.

⁴⁷ W. van't Spijker (ed.), *Acta of Handelingen der Nationale Synode te Dordrecht* (Houten, 1987), p. 44 en 46.

⁴⁸ Overigens blijkt uit de correspondentie van de kerkeraad van Banda met Batavia dat men op 20 augustus 1624 de Dordtse kerkenordering nog niet kende. (*AOZ*, V, p. 213). In april van dat jaar klaagde de kerkeraad over "groote onachtsaemheyt" bij de kerkeraad van Batavia in het doorzenden van vaderlandse brieven. "Wy souden schier niet twyffelen, ofte daer wort ten minsten alle jaren eens vande gecommiteerde overt ministerium van Indien binnen Walcheren residerende aen ons geschreven", schreef de kerkeraad. *Copyboeck*, fol. 263; kerkeraad van Banda aan kerkeraad van Batavia 10 april 1624.

⁴⁹ *AOZ*, V, p. 169. Hendrick van Soest verzuimde bijvoorbeeld de doop- en trouwregisters in kopievorm achter te laten.

1624 slechts 8 kinderen en 4 volwassen gedoopt. Kinderen van uiteenlopende afkomst werden er gedoopt: een "slaefken", genaamd Maria; een ander meisje Coroba van Buton, genaamd Helena; een vondeling Mathias; een kind Rodriques, geboren van "moorsche ouders"; een kind Abel genaamd, "niet wetende van wat ouders 't gebooren is"⁵⁰. Het doopregister maakt ons duidelijk dat de term "heydenkinderen" in feite een verzamelnaam is, dat er zelfs moslimkinderen onder gerekend werden.

Het doopregister vermeldt voorts in onecht geboren kinderen. De identiteit van hen is meestal duidelijk. Mensen als Jan Bouillion van Middelburg en Maria van Siauw (nog ongedoopt) waren de ouders, of Laurencio Pati van Pulau Ay en Mangattala van Pulau Ay. Of deze kinderen nu door Aziaten of Nederlanders werden "geprocreëerd", zij behoorden in gereformeerde ogen tot één en dezelfde categorie van "onegtelingen". Tot slot is er in het doopregister sprake van wettig geboren kinderen uit gemengde Aziatische of mardijkerhuwelijken, bijvoorbeeld het kind Francisco van Marcus Ribero van Manilha en Maria Tisera van Solor⁵¹.

De meeste volwassenen die de doop ontvingen waren blijkens onze bron Aziaten van diverse origine, maar de meesten kwamen toch van Banda en de omliggende eilanden⁵². Er werden meer vrouwen dan mannen gedoopt (93:60). Opvallend is dat wij de compagniesslaven in het doopregister missen. Het is denkbaar dat er van hen een apart doopregister werd bijgehouden, evenals dat in Batavia het geval was bij de Malabaarse slaven. Bij de slavendoop in Batavia trad de VOC als doopgetuige en adoptant op en was zij verantwoordelijk voor (verder) christelijk onderricht. Van Banda is slechts bekend dat in 1626, toen het schip Amsterdam met slaven voor Rozengain arriveerde, de predikanten in onenigheid verkeerden over de vraag of de slaven voor de doop "eenige kennisse van Geloove, 't Vader Onse dienen te hebben, als wanneer tselve effect sorteren sal"⁵³.

Tabel 2. Aantallen gedoopten tussen 1617-1625.

(A=kinderen; B=mannen; C=vrouwen)

Pulau Ay			Neira			Pulau Run			Rozengain			
A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	T

⁵⁰ *Copyboeck*, doopregister 12 april 1620; 11 oktober 1620; 24 juni 1620; 1 jan. 1623; 2 april 1623.

⁵¹ *Idem*, doopregister, 8 juli 1618; 12 april 1620; 5 april 1620.

⁵² Ethnische achtergrond van de volwassenen: Banda 63; Java 16; Tanimber en Kei 12; India en Bengalen 12; Siauw en Sangir 8; Makassar en Menado 5; Tidore, Ceram en Buru 4; Bouton 4; Nederland 4; Maleisië 3; Bangaya 3; Bali 2; Japan 2; Timor 1; Inde 1; onbekend 13.

⁵³ *AOZ VI*, 49.

1617	5	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?
1618	14	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?
1619	15	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?
1620	22	11	5	6	5	2	-	-	-	-	-	-	?
1621	6	2	-	8	8	15	-	-	-	-	-	-	?
1622	26	1	12	13	3	16	-	-	-	-	-	-	?
1623	46	7	15	12	2	4	5	-	-	1	-	-	?
1624	49	5	5	11	5	6	11	1	1	8	1	2	105
1625	11	3	2	13	4	1	1	-	1	1	-	-	?
TOT.	194	31	44	63	27	44	17	1	3	10	1	2	437

De hierboven geanalyseerde doopsbediening werd voortdurend beïnvloed door het beleid van de predikanten, dat telkens bijstellingen vergde. Vrij spoedig na zijn oprichting besloot de kerkeraad de kinderen van "heidenen" (in dit geval moslims!) niet te dopen, tenzij tenminste één ouder of enkele voogden (tijdens de doop vergezeld van getuigen), gedoopte christenen waren. Bij de doop werd het Nederlandse doopformulier gebruikt. De volwassen doopkandidaten moesten de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen en het Gebed des Heeren voor de voltallige gemeente kunnen memoreren.

Bij de uitvoering van deze resolutie deed zich spoedig een moeilijkheid voor. De VOC had zoals we nog zullen zien tientallen moslimkinderen uit gezinnen op Run en Rozengain in de grote kostschool op Pulau Ay geplaatst. De predikanten, die eerst de ouders en pas daarna de kinderen hadden willen dopen, voelden zich na de weigering van de ouders om christen te worden verplicht deze kinderen tot het christendom brengen. Spoedig werd het dan ook zaak enkele van deze islamitische kinderen te dopen, "ende allengkens sien ofte de selve van't moorschdom tot het christendom ghebracht connen worden"⁵⁴. De vraag of deze kinderen zondermeer gedoopt konden worden, werd op 14 augustus 1623 uitvoerig besproken, doch niet opgelost, aangezien "de kinderen van moorsche gebooren (...) noch onder het 't verbont Godts niet syn behoorende, als de selve noch niet van Godt de Heere gheroepen syn, soo veel uyt de uytwendighe beweginge can blycken"⁵⁵. De kerkeraad wilde echter voorkomen dat de kinderen naar de islam zouden terugkeren. Enkele maanden later besloot men dat kinderen, van wie de ouders gevlucht waren, "sonder eenighe schreuble" maar na voorgaande belijdenis gedoopt konden worden, mits er betrouwbare getuigen waren die garant zouden staan voor een verdere christelijke opvoeding. Het doopregister laat zien dat de

⁵⁴ *AOZ*, V, 178; not. 6 juni 1623.

⁵⁵ *Copyboeck*, fol. 83; not. 14 aug. 1623.

kinderen uit de school op Ay na voorgaande onderwijzing, in kleine groepjes, werden gedoopt⁵⁶.

In deze geest diende ook de krankenbezoeker Adriaen Keerse-maker handelen, toen hij in augustus 1623 op Run een school moest beginnen. Keerse-maker, die zelf niet dopen mocht, kon alleen voor kinderen de doop aanvragen van wie tenminste één ouder christen was. Indien de kinderen die ene christenouder niet bezaten, "so sijn deselve onreyn en hen behoort den H. Doop niet toe" (vgl. I Korinthe 7:14). Betrof het zeer jonge moslimkinderen dan moesten degenen die het kind wilden laten dopen beloven "sondanighe kint ofte kinderen te besorghen, dattet inde Christelycke leere mach onderwesen worden, mitsgaders dattet niet wederom tot het moordom comt te vervallen, ende dat sal 't uytterste eynde syn, met de kinderen van onchristelycke ouder gebooren te handelen"⁵⁷. Eer Keerse-maker een predikant naar Run liet komen, moest hij voor de voorbereide kandidaten een proeftermijn van zes weken in acht nemen.

Het doopregister van Run (inderdaad beginnend op 23 augustus) laat zien dat er "heydenkinderen" gedoopt zijn. Bijvoorbeeld een kind genaamd Johan waarvan "d'ouders in't veroveren van Banda syn doot geslaghen", en ten doop gepresenteerd door de mardijkers Domingos Palis en Angela van San Thomé. Ook op de andere eilanden kwam het voor dat kinderen van gedode of gevluchte Bandanezen werden geadopteerd en gedoopt door mardijkers.

Aangezien de doop van "heydenkinderen" evenzeer in andere VOC-vestigingen speelde, werd in 1624 het doopvraagstuk behandeld op de "grote vergadering" van de kerkeraad van Batavia⁵⁸. De kerkenordening die Danckaertsz. in Nederland met de kerkelijke gezagsorganen had samengesteld, werd tijdens deze vergadering bijgesteld. Aangezien men echter niet tegen de Dordtse regel in wilde gaan, werd besloten de kinderen zoveel mogelijk eerst te onderwijzen en de kleinsten onder hen met handoplegging in te zegenen. Kinderen van een jaar of 9, 10 en 11 die reeds gedoopt waren, konden ook de confirmatie ontvangen, "doch sonder paepsche superstitie"⁵⁹.

Op Banda concludeerde men naderhand dat het betreffende artikel niet ingevoerd kon worden "sonder groote onrust inde gemeeynte t'ontstaen"⁶⁰. Weliswaar kon men akkoord gaan met de confirmatie van de 9 tot 11-jarigen, maar niet met de inzegening van de kleinsten, vaak "moorsche" kinderen. Er werd daarom besloten "geen kinderen van heydenen oft mooren gebooren den H. Doop mede te

⁵⁶ *Idem*, fols. 165 en 170.

⁵⁷ *Copyboeck*, fol. 84; not. 21 aug. 1623; fol. 84.

⁵⁸ Van Boetzelaer, *o.c.* (1947), p. 31-45.

⁵⁹ Callenbach, J.R., Justus Heurnius, *Eene bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Nederlandsch Oost-Indië* (Nijkerk, 1897), appendix art. 23; J. Mooij, *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië* (Weltevreden, 1927), I, pp. 186-189 de formulieren voor inzegening van kinderen.

⁶⁰ *Copyboeck*, fol. 119; not. 23/24 jan. 1625.

delen, dan die belijdenisse des gelooffs comen te doen, ofte opt uytterste sodanighe jonghe kinderen, die van lidmaeten der gemeente der doop gepresenteert worden, ofte van de meester vrygegeven, ende belofte doen deselve als haer eygen kinderen op te voeden"⁶¹. Er is dus een duidelijke tendens naar een consequente uitoefening van de Nederlandse dooppraktijk. Ten opzichte van de islam kwam de Nederduytsche gereformeerde kerk in godsdienstig (maar niet noodzakelijkerwijs in politiek) opzicht zodoende in een moeilijker concurrentiepositie te verkeren.

Het christelijke huwelijk

Niet alleen door middel van de invoering van kerkelijke reglementen, het houden van erediensten en het bedienen van de doop, ook met de invoering van het christelijke huwelijk werd de samenleving geordend. De Bandase gouverneur Sonck verbood in 1622 het concubinaat, "om also de hoererie ende overspel te weeren, die hier ter plaetse seer gemeen was ende schier voor gheen sonde by 't gemeene volck gereeckent worde"⁶². Kerk en magistraat namen diverse maatregelen om het ongelimiteerd samenwonen tegen te gaan. Natuurlijk ook om geen precedentes te scheppen, maar "voorneemelyck, dat Godt Almachtich synen segen van ons in dese landen niet en neme"⁶³. Een ongeordende samenleving zou Gods toorn over de gemeente afroepen.

Zoals gezegd werkten kerk en overheid hierin samen. Bij de ondertrouw moesten enkele raadspersonen aanwezig zijn die de kandidaten de eed afnamen en bij de man controleerden "off hij niet met ymant tsy hier ofte elders yet uytstaen hebben, desgelycx de vrouw, ende of sy met malcanderen als een christen toestaet willen leven"⁶⁴. De kerk zorgde voor de huwelijksregistratie en bevestigde het paar na de drie gebruikelijke proclamaties in de kerk. Het bleek echter al spoedig "dat sommighe vrouwpersoonen haer door houwelycksche beloften, met verscheyde manspersoonen verbinden, op datse also te vrylycker (so sy menen) in openbare hoererie ofte overspel moghen leven". Na bestudering van enkele relevante vaderlandse kerkelijke stukken, kwamen kerk en overheid in 1623 tot diverse maatregelen, alle gericht tegen het ongeoorloofd samenwonen voor de bevestiging, het te lang uitstellen van een huwelijk, of het dubbelhuwelijk⁶⁵. In april 1624 - als direct gevolg van recente Bataviase huwelijksplakkaten - kwamen er aanvullende maatregelen. Belangrijk werd nu dat allerlei Aziaten en andere

⁶¹ *AOZ*, VI, KR Banda aan KR Batavia 12 mei 1625.

⁶² *Idem*, fol. 59; res. 27 dec. 1622.

⁶³ *Idem*, fol. 60; kerkeraad Banda aan Sonck en raad 27 dec. 1622.

⁶⁴ *Idem*, fol. 37; res. 10 aug. 1622.

⁶⁵ *Idem*, fol. 79-82; remonstrantie van de kerkeraad aan G&R van Banda 17 aug. 1623; fol. 91/92, antwoord van de magistraat, 7 dec. 1623. Men raadpleegde de acta van de synode van Embden (1571), de acta van de Nationale Synode van Dordrecht (1578) en die van de provinciale synoden van Middelburg, (1581 en 1591).

"onbekende vreemdelingen" geen huwelijksconsent kregen "voor ende al eer bewijs ende claer ghetuygenisse ghegeven heeft dat vry ende libre persoonen syn, ende met niemant yets uytstaende hebben"⁶⁶.

Inderdaad waren er regelmatig bedriegers onder de huwelijkskandidaten. Niet alleen zeevarenden die al een vrouw in Nederland hadden, maar ook Aziaten die zich schuldig maakten aan "'t godtverdriete overspel", of daar het slachtoffer van waren. Bijvoorbeeld zekere Isabella Bentsana van Siau, die door haar man Philippus - zoon van een der christelijke radja's van Siau - was verlaten. Philippus, "verlater van godtsdienst ende wijff", was gevlucht en leefde nu "met eene hoere byde mooren op Ceram" en elders. Voor de kerkeraad was het nu de vraag of Isabella, die al een jaar alleen was, wel opnieuw mocht trouwen met haar nieuwe vrijer: Willem Jansz. van Den Briel. De uitslag was alleen positief, omdat men erger meende te voorkomen. Ook met een man genaamd Don Mattheus had men problemen. Hij was voor de Spanjaarden van Gammalamma (Ternate) gevlucht, zijn vrouw achterlatende. Deze vrouw, Hironima genaamd, was van ettelijke Nederlanders bijzit geweest. Aangezien zij op haar beurt naar de Portugezen was overgelopen, zag het er naar uit dat ook zij voorgoed uit het beeld was verdwenen. Ondertussen had Don Mattheus een andere vrouw bezwangerd. Men besloot hem het huwelijk toe te staan, maar alleen om "meerder quaet" te voorkomen. Met een ander, de "Papanger" (Philipijnse) houtzager Andries Louwies, had men echter minder consideratie. Toen hij kenbaar maakte met de weduwe Isabella Ferera te willen trouwen, bekende hij meteen dat hij acht jaar geleden een vrouw in Jaccatra had getrouwd. Volgens enkele getuigen woonde die vrouw op Ambon, getrouwd en wel. Het probleem loste de kerkeraad op door Louwies eenvoudigweg naar Ambon te sturen voor een kerkelijk attest. Zo maakte men meteen een einde aan zijn reeds een jaar durende onwettige relatie⁶⁷. Ook twijfelde de kerkeraad of de mardijker Anthoni de Soza van Goa ingezegend kon worden. Anthoni had al zeven of acht jaar (deels als gevangene) de Compagnie gediend, maar was als katholiek in Goa getrouwd. In Batavia had hij een vrouw en twee kinderen gehad, maar deze vrouw was overleden. Door Coen was hij naar Banda gestuurd, om te werken in de perken. Daar hield de mardijker het met de islamitische vrouw Ollamas, bij wie hij een kind had⁶⁸. Omdat Anthoni de huwelijksplakkaten vreesde, was hij "seer instantlycke versoeckende met haer te mogen trouwen". De kerkeraad keurde zijn huwelijk uiteindelijk goed. Men twijfelde er niet aan of zijn eerste vrouw zou wel weer een ander hebben; niet alleen toonde Ollamas zich bereidwillig christin te worden, ook las men in de "Christelycke Institutie" van de theoloog Gulielmus Bucanus (te Lausanne) dat na 5 tot 7 jaar scheiding door oorlog, verre reizen of gevangenis een huwelijk ontbonden mocht

⁶⁶ *Idem*, fol. 102; 19 april 1624. Antwoord van de magistraat op een kerkelijke remonstrantie van 9 april 1624.

⁶⁷ *Idem*, fol. 214-216; mei 1625.

⁶⁸ *Idem*, fol. 109; res. 4 juni 1624; fol. 110, remonstrantie aan de magistraat 4 juni 1624.

worden⁶⁹. Dus werd het paar bevestigd, ditmaal ook als aansporing, "om dat andere op haer sondigende met het houden van een concubyne, haer mede in echten staet mogen begeven"⁷⁰.

De kerkeraad probeerde aldus, gedwongen door de omstandigheden op pragmatische wijze, zoveel mogelijk de calvinistische huwelijksregels in te voeren. Wat was daarvan het kwantitatieve resultaat? Uit een fragment van een bewaard gebleven trouwregister krijgen we een impressie.

Tabel 1. Aantallen huwelijken op Banda 1616-1625⁷¹.

Jaar	Pulau Ay	Neira/ Lont- hoir	Pulau Run	Rozengein	Totaal
1616	5	-	-	-	5
1617	7	-	-	-	7
1618	8	-	-	-	8
1619	6	-	-	-	6
1620	14	6*	-	-	?
1621	2	20	-	-	22
1622	7	27	2*	-	?
1623	29	10	4	1	44
1624	12	22	2	4	40
1625	3*	4*	_*	1*	?
TOTAAL	93	89	8	6	196

Uit de trouwacta blijkt niet alleen dat de invoering van de huwelijksordening gelijke tred hield met de VOC-veroveringen, maar ook dat de meeste gehuwden Aziatische slaven of - kolonisten waren. Verder valt af te lezen dat de "peuplatie"-politiek vanaf het begin op Aziatische vrouwen was gericht. Op misschien twee

⁶⁹ Gulielmus Bucanus, *Een Christelycke Institutie ofte Grondighe verclaringe van de ghemeyne plaetsen der Christelicke Religie* (Amsterdam, 1611), fol. 75, 13e lid vraag XXXIII.

⁷⁰ *Copyboeck*, fol. 275/6; kerkeraad Banda aan de Nederlandse classes, 20 aug. 1624.

⁷¹ Het trouwregister is opgenomen achterin het *Copieboeck* van Vitriarius (zie noot 3). De met een sterretje vermelde gegevens zijn onvolledig.

na, waren alle 196 vrouwen afkomstig uit Azië, vooral van Banda zelf en Siau⁷². Van de mannen echter waren er zo'n 80 van Aziatische afkomst. Meer dan de helft van de huwelijken betrof dus 'gemengde' huwelijken tussen Europese mannen en Aziatische vrouwen. Overigens waren de Aziatische huwelijken ook zeer gemengd van aard. Tegen de achtergrond van de bevolkingspolitiek van de VOC is het niet verwonderlijk dat onder de mannen beduidend minder Bandanezen en Siauwers waren dan onder de vrouwen⁷³.

Helaas zijn geen cijfers van na 1625 bewaard gebleven. Toch is het zeer onwaarschijnlijk dat er daarna veel blanke huwelijken zijn gesloten. Toen er in 1630 vanuit Batavia zes blanke jongedochters overkwamen, schreef men vanuit Banda: "alle de overicheyt sijn verwondert dat hier dochters gesonden sijn [...] t'sal apparent lange aenloopen al eer aen goede pertuire sullen geraecken"⁷⁴. De kolonisatiepraktijk was gericht op een mengvorm tussen een Aziatische en een mestiezensamenleving, niet op een blanke nederzetting. In zijn verslag over kerk en kolonisatie op Banda heeft de predikant Michiel Clarenbeeck in 1633 dezelfde door de Portugezen of Nederlanders gekerstende slaven en mardijkers op het oog, als door ons worden aangetroffen in het huwelijksregister⁷⁵.

Onderwijs

Op het eerste gezicht verschilde de positie van de schoolmeesters op Banda niet zoveel met die van Holland⁷⁶. Hoewel scholen in oorsprong bedoeld waren voor kinderen van kolonisten, fungeerden ze hier spoedig ook als kersteningsmiddel. De school met grotendeels moslimkinderen op Ay - opgericht door Sonck in 1621 - werd beschouwd "als een bequaem middel, om door Godes genade de Christelycke Religie hier in dese landen te doen wassen ende toenemen". De school was niet alleen ingericht als "duytsche school" waar de Heidelbergse Catechismus werd geleerd, maar ook als Maleise school waar bijvoorbeeld de Maleise versie Aldegondes kleine catechismus werd opgezegd⁷⁷. In 1622 hadden de ouder-

⁷² De ethnische achtergrond van de vrouwen is als volgt: Banda 64; Siau 46; India 23; Solor 13; Java 11; Kei/Tanimbar 6; Tidore/Ternate 4; Macasser 4; Succadana 4; Bouton 3; Timor 2; Bali 2; Menado 2; Patani 2; Abicher 1; Mothier 1; Pangaya 1; onbekend 7.

⁷³ De ethnische achtergrond van de mannen: India 14; Banda 9; Java 9; Siau 8; Manhila 5; Solor 3; Tanimbar/Kei 3; Japan 4; Bengalen 2; Ambon 2; Inde 2; Pangaya 2; Bouton 1; Buru 1; Ternaten 1; Ceram 1; Afrika 2; Malakka 1; Patani 1; Bassyn 1; Ottou 1; Bool 1; Damaon 1; onbekend 5.

⁷⁴ *AOZ*, VI, p. 105.

⁷⁵ *AOZ*, VI, p. 219 en 221; verslag van Clarenbeeck over kerk en school op Banda, 8 april 1633.

⁷⁶ Voor een beschrijving: Van Deursen, *o.c.* p. 164/5.

⁷⁷ *Archief van de Kerkeraad te Enkhuizen*, inv. nr. 20, fol. 2; Kerkeraad Banda aan Classis Enkhuizen 20 augustus 1623.

ling Joost Cornelisz. en zijn vrouw het toezicht over deze school op Ay. Zij verzorgden met hun slaven en slavinnen een honderdvijftig kinderen. Van de schoolkinderen was tweederde afkomstig van gevluchte of vermoorde Bandanezen. Zij werden "costkinderen" of "compagnieskinderen" genoemd, de rest "buitenkinderen", merendeels kinderen van mardijkers⁷⁸. Een groot gedeelte van de kinderen was uit moslimgezinnen van Run of Rozengain afkomstig en onder dwang in de school geplaatst, nadat Sonck de bewoners na een vermeende aanslag in augustus 1622 had doen doden, vluchten of deporteren⁷⁹.

De ziekenbezoeker Keerse-maker vestigde zich in 1623 op het ontvolkte Run, om daar "den duytschen godtsdienst te bedienen" en te zien of hij daar een permanente school kon stichten⁸⁰. Van de 1500 inwoners van Run was naar schatting de helft overgebleven, velen van hen waren gedeporteerd naar Lonthoir. De meesten van de schoolkinderen zullen behoord hebben tot de groep van de ongeveer zevenhonderd nieuwkomers, meest Portugees- en Spaanstalige mardijkers⁸¹. De school op Run werd in 1629, toen de bevolking en het garnizoen definitief van het eiland gelicht werden, gesloten⁸².

Evenals op Run werd in augustus 1623 een school op Lonthoir gesticht, waar ook de kinderen van Neira schoolgingen. Op de Lonthoirse school zaten eveneens meest mardijkerkinderen, die op last van Coen wekelijks 5 pond rijst kregen, mits ze de hele week naar school kwamen. Op deze wijze zouden de ouders hun kinderen minder gauw in de muskaatnotenoogst gebruiken⁸³. Gouverneur Van Raemburch observeerde in 1630 dat de mardijkers hun kinderen thuis hielden als het notenrapen meer voordeel opleverde dan het rijstrantsoen. Als de kinderen na de pluk- en raaptijd weer naar school kwamen, waren ze de helft van de leerstof weer vergeten⁸⁴.

In 1624 vinden we drie scholen: een op Ay (100 "costkinderen" en 40 "buitenkinderen"), een op Lonthoir (100 kinderen) en een derde op Run (45 kinde-

⁷⁸ *Copyboek*, fol. 276/7; Kr. Banda aan Kr. Batavia 20 aug. 1624.

⁷⁹ In augustus 1622 had Melchiorisz. tevergeefs geprobeerd de bewoners van Rozengain te bekeren; *AOZ*, V, pp. 152-167; 178.

⁸⁰ *Copyboek*, fol. 67; Kr. aan G&R 17 april 1623; fol. 84; res. 21 aug. 1623.

⁸¹ *Copyboek*, fol. 64; res. 17 april 1623. Over de school op Run zelf werd na 1628 niet meer gesproken aangezien de meeste mardijkers het eiland verruilden voor Lonthoir. Een aantal Runezen werd door de Compagnie eveneens verwijderd naar Lonthoir. De schoolmeester van Run, Titius Roelandus, werd naar Wayer gestuurd.

⁸² A.R.A., *VOC* 1098, fols 193 en 203; resolutie gouverneur en raden 11 juli 1629.

⁸³ *Idem*, fol. 70; Rem. van de kerkeraad aan G. 6 juni 1623.

⁸⁴ *AOZ*, VI, p. ?; Raemburch aan Specx, 28 aug. 1630.

ren)⁸⁵. De taal op de school op Run was Nederlands. Men hoopte dat de Maleise taal, "die heel sober is, om twoort Godts daer in te vercondigen, mettertijt heel uytgeroyt sal worden"⁸⁶. Al spoedig daarna is er een tweede "duytsche" school gebouwd, namelijk in Selamma op Groot Banda, "op dat de jeucht van jonckx op onderwesen ende gestileert mach worden, inde wech der salicheyt"⁸⁷. De schoolmeester, Hendrick Jansz. Jonghe Bruyn, kreeg assistentie van een Bandanese leerling uit de school van Ay, "die op den sabbath in't malays, de thien geboden des heeren, de twaelff artyckelen des christelycken gelooffs, ende ghemeene gebeden sal doen". Dergelijke assistenten, die voor hun diensten maandelijks 2 1/2 reaal van achten kregen, waren er ook voor de scholen op Lonthoir en Run⁸⁸; terwijl ze in Selamma en Rozengain (waar we het laatste schooltje werd gesticht) soms zelfs de gehele schooldienst waarnamen⁸⁹.

Het gedwongen onderwijs aan moslimkinderen is op een mislukking uitgelopen, zelfs al bood de regering twintig pond rijst per maand per kind. De kerkeraad weet het schoolverzuim aan het feit dat de ouders "opstinateyck inde Machumetische leere volherden"⁹⁰. Het aanvankelijke optimisme over de kerstening van moslimkinderen op de school op Ay, namelijk "dat metter tijt door sulcke middelen de moorsche religie wel t'eenemaal mocht comen te vervallen"⁹¹, sloeg al spoedig om in pessimisme. Heurnius schreef in 1631 aan de Leidse theoloog Antonius Walaeus:

"De schoole in Banda, die seer floreerde soo lang de Kinders, meest vande Moorsche ofte Mahumetische afkomst sijnde, cleyn waeren, vervalst nu door dien sy in't op wassen vande oude Bandanesen op gehitst, nae het Moorsedom ghetrocken, ende tot vyantschap tegens de Nederlanders verweckt werden: soo datter dagelijcx veel nae Ceram loopen, by de overige Bandanezen. [...] Derhalven voorgenomen is, het opvoeden der Bandaneesche kinderen inde Schoole af te schaffen"⁹².

Het oordeel van de Bataviase kerkeraad was eensluidend: "de kinderen der Bandanesen [waren] vervallen tot het moorsdom, door oproyinge der ouden en over-

⁸⁵ *Copyboeck*, fol. 276/277; Kr. Banda aan Kr. Batavia 20 aug. 1624. AOZ, V, p. 199 vermeldt 310 kinderen (april) en op p. 213 240 kinderen (augustus).

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Copyboeck*, fol. 124; res. 8 febr. 1625.

⁸⁸ Copieboek, fol. ; res. 16 juni 1625.

⁸⁹ Vriendelijke mededeling van V.C. Loth.

⁹⁰ *Copyboeck*, fol. 216-220; not. 16 juni 1625.

⁹¹ AOZ, p. 181; Kr. Banda aan Kr. Bat. 1 sept. 1623.

⁹² Antonius Walaeus, *Opera Omnia*, II (Leiden, 1648), p. 476; Justus Heurnius aan Walaeus 8 maart 1631.

lopende nae Ceram"⁹³. De lasten van in totaal 208 mardijkerkinderen en 63 Bandanese kinderen werden door Raemburch dat jaar op 5 á 6000 gulden per jaar geschat⁹⁴. Een algeheel verbod op de islam van 1625 - waarover hierna meer - had de voortdurende invloed van de islam op jongeren niet kunnen verhinderen. Op last van Jacques Specx werd de school op Ay door Van Raemburgh verkleind tot zo'n 40 Bandanese kinderen en werd de rijstuitdeling aan mardijkerkinderen verminderd. De decennia daarop zouden echter nog enkele honderden kinderen de Bandase scholen bezoeken.

Invloed van de islam

Ondanks alle pogingen tot kerstening van zowel de oude als nieuwe bevolking, werkte de invloed van de islam onverminderd door. Leonard Andaya stelt dat vanaf 1575, toen Babullah het sultanaat Ternate verwierf, de islam sterk in opkomst kwam. De *casises* uit Mekka, Aceh en het Maleise schiereiland voerden daarbij de moslimedicten (*bullas*) in⁹⁵. Op Neira hielden de islamieten in 1622 nog "haere openbaere moorsche exercitien, waer door niet alleen veele Bandaneese ende andere Mooren seer in haere opinie gestijft ende oock eenighe vrouwen ende kinderen door houwelyck ende andersints het recht ende den naem des christendoms ontrocken, ofte ten minsten onthouden worden"⁹⁶. Op Pulau Run verbleven in 1622 nog enkele imams, "met merckelycke nadeel ende diseere van reputatie ende weerdicheyt onser christenheyt, onder wiens tytel het Gode belieft heeft het lant Banda ende d'eylanden van dien te submitteeren"⁹⁷. Ook op Groot Banda bleven de Runezen de islam trouw. Zowel vanwege de natuurlijke bevolkingsaanwas als "doort bedrijff vande papen [d.w.z. priesters], die noch onder de mooren wonachtich sijn" nam het aantal islamieten misschien zelfs toe.

In 1625 vroeg de kerkeraad aan de gouverneur of "de moorsche ofte Machu-metische exercitie, te weten, de maniere van trouwen, ende besnydenisse, mitsgaders alle uysterlycke superstitie, by haer gebruyckelyck", verboden kon worden. "In geene christelycke republique [can] sodanighe vercortinghe vande eere Godts ghedoocht nochte getolereert werden"⁹⁸. Hij stelde ook de volledige invoering van de christelijke sabbathsviering voor. De overheid stemde met deze

⁹³ AOZ VI, p. 124; Kr. Batavia aan kamer Amsterdam 29 jan. 1631.

⁹⁴ A.R.A. VOC 1102; fols 373/389; Van Raemburgh aan Specx 4 mei 1631.

⁹⁵ L. Andaya, *The World of Maluku. Eastern Indonesia in the Early Modern Period* (Honolulu, 1993), p. 134.

⁹⁶ *Copieboek*, fol. 24; remonstrantie van Hulsebos (uit naam van de kerkeraad) aan Martinus Sonck 1 mei 1622.

⁹⁷ *Copieboek*, fol. 24; remonstrantie van Hulsebos (uit naam van de kerkeraad) aan Martinus Sonck 1 mei 1622.

⁹⁸ AOZ, VI, p. 21; remonstrantie van de kerkeraad aan de gouverneur en raden 7 en 8 februari 1625.

voorstellen in en stelde in de voornaamste plaatsen "marinjo's ofte toesinders begagieert vande compagnie" aan⁹⁹. Deze marinjo's zagen toe op de doop van pasgeboren kinderen en verhinderden moslimbijeenkomsten of - rituelen. Ook porden zij het volk aan tot kerkgang en inachtneming van sabbatsrust.

Ofschoon door de ontvolking van Lonthoir en Run het aantal islamieten sterk was gereduceerd, was er een groep van "obstinate" moslims overgebleven, tegen wie de maatregel gericht was. Met name de naar Lonthoir gedeporteerde Runezen vormden een probleem. Naar verluidt hadden zij beloofd hun kinderen aan de school af te staan. Een missie van de ouderlingen Joost Cornelisz. en Jan Michielsz. naar de Runezen in de "moorsche straat" op Lonthoir haalde evenwel weinig uit. De Runezen ontkenden een belofte en antwoordden dat zij reeds een deel van hun kinderen hadden moeten afstaan aan de school op Ay. Omdat de islam formeel verboden was vroegen de ouderlingen de moslims: "Hoe wilt ghy uwe kinderen sonder opvoeden, sonder religie ofte eenige kennisse van Godt te hebben? Wilt ghy deselve laeten leven, als onreynne ende onheylighe? Weet ghy niet dat Godt een mitshagen heeft aen bese ende ongoddelycke menschen, ende dat hy de sodanighe ten daghe des oordeels int afgront der hellen sal werpen?" Maar de Runezen namen het alternatief voor lief om in het openbaar geen enkel godsdienstig ritueel te volgen en gaven tot antwoord "dattet dan haer loth was, dat sy kinderen des duyvels waren, ende also wilden blyven"¹⁰⁰. Over datzelfde Lonthoir bericht de Bataviase kerkeraad in 1644 "dat door den duivel het teere Christendom daer af nam, ende de Moren dagelycx stout ende moediger wierden"¹⁰¹. Enkele jaren later verzuchtte men op Banda opgelucht: "Aengaende het moorsdoom dat en neemt onder ons niet toe maer dat werdt van dage tot dage meer ende meer onder ons vermindert, hoopende dat het Godt de Heere eenmael uydt het midden van ons sal koomen wech te neemen"¹⁰². De groep moslims zal in de rest van de 17e eeuw vermoedelijk in de marge van het godsdienstige bestaan hebben geleefd.

Conclusie

De eerste vijf jaren van protestantisme op Banda werden gekenmerkt door een *ad hoc* beleid, gevoerd door geestelijken die voor korte tijd op de eilanden gestationeerd waren. Door de instelling van kerkeraad en avondmaal en het opstellen van enkele reglementen (1622) schiepen de predikanten duidelijker kerkelijke structuren. Daarbij hadden zij het zieleheil van de Aziaten nadrukkelijk op het oog. Uitbreiding van het christendom was in de ogen van kerk en overheid echter ook nodig om de inwoners aan het VOC-gezag te binden en hen tot loyale onderdanen te maken. Territoriale expansie werd gevolgd door christianisering en

⁹⁹ *Copyboeck*, fol. 123; not. 7 februari 1625.

¹⁰⁰ *AOZ*, VI, pp. 35-39; not. 16 juni 1625.

¹⁰¹ *A.R.A. VOC 1150*, fol. 347-358; Kerkeraad Batavia aan Heeren XVII 21 dec.1644.

¹⁰² *GAA 379*, inv. nr. 185, fol. 162; kerkeraad Banda aan classis Amsterdam 11 september 1651.

het streven naar een "christelycke republicque". In het kolonisatieproces steunde de kerk de VOC, terwijl anderzijds de VOC-beambten de kerk onmisbaar achten in de opbouw van de koloniale samenleving¹⁰³. In de methodiek en politiek van kerstening speelden onderwijs, doop en huwelijk een belangrijke rol. In alle drie de activiteiten kreeg men te maken met de islam, die als concurrerende religie een rol bleef spelen. De kersteningsactiviteiten hadden dan ook meer succes bij van elders aangevoerde slaven en mardijkers. Als zodanig was de kerk een belangrijke factor bij de door Coen en anderen voorgestane politiek van herbevolking en herinrichting van de Banda-eilanden.

¹⁰³

De vele bestuurlijke conflicten, competentiekwesties tussen kerk en gouvernement en persoonlijke animositeiten van kerk- en overheidsdienaren (vooral optredend in de jaren '30 en '40) zijn hier buiten beschouwing gelaten.